

Retoriks, metaforers og fortællingers betydning for samfundsteorien

Uddrag af bogen "Borgerløn. Fortællinger om en politisk idé." Hovedland 2000. s. 46-64.

I: Samfundsteoriens retoriske dimension

Den retoriske vending

Retorik forstås normalt som læren om veltalenhed og defineres mere bredt som den sproglige fremstillings kunst. Historisk synes der altid at have eksisteret to helt forskellige opfattelser af retorikken (Holmgaard 1998), en snæver teknisk som kunsten at overtale og en meget bredere som den sproglige fremstillings kunst, som praktisk argumentation. Her vil jeg tilslutte mig den brede og argumentere for dens betydning også i samfundsvidenskaben.

Den amerikanske filosof Richard Rorty har talt om tre store vendinger i humanistisk videnskabsteori i det 20. århundrede (Kock 1997), der har sammenhæng med en ændring i opfattelsen af sprogets rolle i samfundet, hvor man er gået bort fra en idé om at se sproget som en afbildning af virkeligheden.

Rorty taler for det første om en »linguistic turn« (sproglig vending), hvilket betyder, at man går fra at betragte sproget som et billede til at se det som en genstand i sig selv eller som gerninger. For det andet taler han om en »interpretative turn« (fortolkende vending), hvilket betyder, at sproglig reception (læsning, fortolkning) også ses som en handling. Og for det tredje taler Rorty om en »rhetorical turn« (retorisk vending), hvilket betyder, at der i alle sproglige ytringer ligger et forsøg på overtalelse, at al videnskab ses som forsøg på overtalelse og derfor kan betragtes som en form for retorik. Alle videnskabelige teorier forsøger at overbevise nogle modtagere om et synspunkt ligesom alle andre tekster.

Disse synspunkter har i 1980'erne og 90'erne vundet stor udbredelse i mange humanistiske videnskaber, hvorimod det kun i mere begrænset omfang er tilfældet i samfundsvidenskaberne. Her

er et retorisk perspektiv på samfundsteorien undtagelsen (Edmondson 1984, Brown 1987 og Albertsen 1993).

Kommunikation og retorik

Formålet med al kommunikation er at påvirke, overtale eller overbevise, at organisere modtagernes virkelighedsopfattelse og erfaringer, således at de synes, at de synspunkter og handlingsplaner, der fremlægges, er naturlige og selvindlysende. Målet er at få tilhøreren til at se verden igennem ens egne briller.

Nogle vil hævde, at der findes kommunikation, der udelukkende har til hensigt at meddele noget og ikke forsøger hverken at overtale eller overbevise om noget. I den forstand kan man skelne mellem kommunikation, der er retorisk og kommunikation, der ikke er retorisk. Men spørgsmålet er, om denne grænse ikke er flydende. Blot det at ville meddele noget er i sig selv også et budskab om, at det er noget væsentligt i forhold til noget andet og kan på den måde også siges at have et retorisk element.

Derimod kan man sige, at der i spørgsmålet om forskellen mellem at overtale og overbevise kan siges at være tale om to former for retorik. Man kan sige, at der i det at blive overtalt til noget ligger, at man tilslutter sig noget med sine følelser mere eller mindre mod sin fornuft, hvorimod der i det at blive overbevist ligger, at man tilslutter sig det med hele sit jeg, både følelser og fornuft.

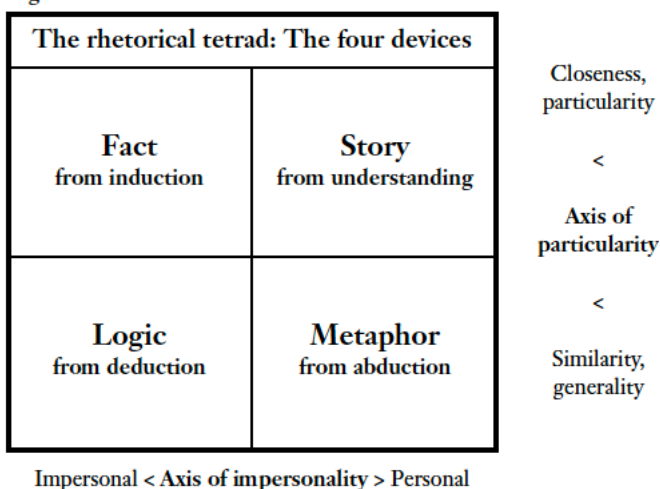
Man vinder tilslutning til et synspunkt ved både at appellere til modtagerens intellekt og følelser. I retorikken skelner man mellem de tre klassiske appelformer: logos, ethos og pathos, hvor logos betyder en appel til en rationel stillingtagen, ethos vedrører modtagerens tillid til taleren, og pathos baserer sig på modtagerens følelser og stemninger i situationen. (Jørgensen og Onsberg 1993:62-66).

Logos-dimensionen viser hen til emnet for kommunikationen, ethos-dimensionen til afsenderen og pathos-dimensionen til den appel, der gives til adressaten for kommunikationen.

Den retoriske firkant

Den amerikanske økonom Donald N. McCloskey (1986,1990,1994), der har været det retoriske synspunkts pioner inden for økonomien, har opstillet en mere generel model for forskellige typer af retoriske redskaber, som han mener alle videnskaber benytter sig af, når de forsøger at dokumentere/bevise deres påstande. Det er fire principielt forskellige måder at ræsonnere eller argumentere på (McCloskey, 1986, 1990, 1994), der kan illustreres i en retorisk firkant:

Figur 2.

Closeness,
particularity

<

Axis of
particularity

<

Similarity,
generality

McCloskey 1994: 62.

Modellen viser hvilke grundelementer, der ligger i den sproglige påvirkning. En teksts (tales) virkning på sin læser (lytter) kan ske både igennem henvisning og brug af: 1. fakta, 2. logik, 3. fortælling af en historie samt 4. brug af metaforer, og ofte vil det ske igennem en kombination af disse elementer.

McCloskey forklarer sin firkant på følgende måde:

»The four divide in various ways. Fact and logic are usually taken to be impersonal, which is to say uncontroversial; story and metaphor are taken to be personal. The division reflects the rhetorical situation, not God's truth. Many facts are more personal than some metaphors. Along the other axis, logic and metaphor appeal to similarity, fact and story to closeness, mere contiguity. A logic or metaphor will apply if one accepts the similarity of, say, ordinary reasoning to first-order predicate logic or of wolves to men. »Men are wolves«, asserts a similarity between the realm of men and the

realm of wolves. By contrast, facts and stories depend on association, not similarity. We speak of a story »hanging together«, which is to say that its episodes are naturally close to each other.« (Ibid:62-63).

McCloskey mener, at der eksisterer en ulykkelig modernistisk dikotomi mellem videnskab og kultur, hvor positivistisk videnskab, der bygger på empiri og logik, er blevet sat over for humaniora, der bygger på fortællinger og metaforer. Det har skabt nogle »dårlige« (»halve«) videnskabsmænd. »A scientist with half of the culture is half a scientist.« (Ibid:63).

For McCloskey må alle videnskaber arbejde med alle fire felter i den retoriske firkant for at skabe en holistisk viden.

»Fragments of the terad are not enough for full thinking. The allegedly scientific half of the terad, the fact and logic, falls short of an adequate economic science, or even a science of rocks and stars. The allegedly humanistic half falls short of an adequate art of economics, or even a criticism of form and color.« (Ibid:63).

Ifølge McCloskey er god videnskab karakteriseret ved, at de fire felter afbalancerer og checker hinanden: »One part of the tetrad checks the other's rank immoderation. The combination yields truth for science and wisdom for policy.« (1990:4).

I forhold til den økonomiske videnskab er McCloskeys budskab, at den næsten udelukkende har været præget af en modernistisk tænkning, hvor man kun har accepteret »facts and logic«, men at økonomi også bygger på »metaphors« og »stories«. Derfor stiller han sig som opgave at fremdrage de metaforiske og narrative dimensioner i den økonomiske tænkning. De er nødvendige for at bringe »economics back into the conversation of man-kind« (1990:73).

Videnskab må nemlig efter McCloskeys opfattelse ses som en løbende samtale, hvor man hele tiden forsøger at overbevise hinanden om nye resultater og synsvinkler. »Good Science is Good Conversation« (1986:27), som McCloskey meget rammende udtrykker det. Derfor må retorik ses som et aspekt af den samfundsmæssige samtale. »Rhetoric is a theory of democratic pluralism and of general education in a free society.« (1994:385).

II: Samfundsteoriens metaforiske karakter

Metaforer er udtryk, der anvender billedsprog og har altid været betragtet som et af retorikkens instrumenter. De danske litteraturteoretikere Per Krogh Hansen og Jørgen Holmgaard konstaterer, at »dette århundredes litteraturteoretiske interesse for billedsproget også er gået hånd i hånd med den genvakte interesse for retorikken« (Hansen og Holmgaard 1998:10).

Noget tilsvarende kan ses i samfundsvidenskaben, hvor McCloskeys arbejder inden for økonomien er nævnt. Inden for politologien er den amerikanske politolog Deborah Stone et eksempel: Hun siger f.eks., at det typiske for politik er, at »political reasoning is reasoning by metaphor and analogy. It is trying to get others to see a situation as one thing rather than another.« (Stone 1988:6). Og i sociologien har den amerikanske sociolog Richard H. Brown (1977 og 1987) foretaget grundlæggende studier af metaforers betydning for samfundsteoriens opbygning. Dette vil blive behandlet senere.

Som jeg indledningvist gjorde rede for, er en af afhandlingens grundpostulater, at borgerløn bl.a. kan betragtes som en ny metafor for overførselsindkomstbegrebet.

For nærmere at begrunde en sådan synsvinkel vil jeg i det følgende mere dybtgående gøre rede for, hvad metaforer er, hvilke funktioner og betydning de har specielt i samfundsvidenskaben, og på hvilken måde borgerløn enten kan opfattes som en frigørende metafor eller en metonymi.

Sprogets metaforiske natur

Al viden er metaforisk. Vi ser verden igennem »billedmønstre«, og vi forstår ting og situationer ved at overføre disse billedmønstre fra et område til et andet. Noget får først mening og betydning ved at gøre en forskel, og vores »udsyn« igennem sproget sker altid fra et standpunkt. Alt hvad vi ved, er viden om noget, der er skabt og set fra et bestemt synspunkt.

Metaforernes rolle for sproget og videnskaben er i de senere år specielt blevet kortlagt af de amerikanske sprogforskere George Lakoff og Mark Johnson (1980), Lakoff (1987 og 1996) inden

for den kognitive lingvistik. De har vist, at hele vores sprog, dagligliv og politik er gennemsyret af metaforer, og at vi strukturerer vores erfaringer ud fra nogle fundamentale »billedmønstre«. Igennem sprogets metafordannelse er vi alle bevidst og/eller ubevidst hele tiden med til at reproducere og skabe bestemte samfundsmæssige virkeligheder. Videnskabelig og politisk uenighed kan tit føres tilbage til forskellige brug og vægtninger af sproglige metaforer.

Videnskabernes begrebsverdener består i meget høj grad af det, den amerikanske teknologi-filosof Donald A. Schön (1963) kalder »sleeping metaphors« (ibid:79). Videnskabeligt arbejde består blandt andet i en bevidstgørelsesproces omkring, hvilke ubevidste metaforer man er præget af, og hvilke nye metaforer man kan skabe.

Ved at blive bevidst om de ubevidste metaforer, man uvilkårligt tænker og handler i, bliver man klar over sprogets ubevidste begrænsninger for ens ud- syn. Desuden kan en mere bevidst brug af nye metaforer være med til at løse problemer på nye måder.

Metaforers forskellige funktioner – sprogligt set

Sprogforskere skelner mellem forskellige funktioner hos metaforerne. For det første kan man tale om metaforernes grundlæggende orienteringsfunktion, fordi de skaber en sammenhæng i vores tilværelse ved at påvise ligheder og logiske slægtskaber i vores omverden. Blandt de orienterende metaforer er op- og nedmetaforen helt grundlæggende. »Fra den klassiske oldtid og fremefter har »op« været metafor for menneskelighed, fornuft, orden, mens »ned« betegner dyriskhed, ufornuft, kaos« (Vive Larsen 1992).

Traditionelt og historisk har man i sprogvidenskaben især været opmærksom på metaforernes æstetiske funktioner. Metaforer siger noget mere om noget, vi allerede ved noget om (Lundquist 1995), og viser derved noget om sprogbrugerens sprogevnner (Vive Larsen 1992) eller, som Ole Togeby (1993) siger: Metaforer fungerer som »ornamentik«, som fyld, det vil sige, de har en æstetisk funktion.

I den nyere videnskabsteori og sprogforskning har man imidlertid især været optaget af metaforernes »epistemiske« funktion, nemlig at vi igennem metaforer kan erfare og lære noget nyt.

Lundquist taler derfor om metaforenes basale funktion: »overførsel af betegnelser fra et kendt område – kildeområdet til et andet område - målområdet.« Metaforer »overfører betydning, begreber og viden fra kendt til nyt«. (Ibid:52)

Lakoff og Johnson (1980) betegner de metaforer, som er med til at omstrukturere virkeligheds- og verdensopfattelsen inden for et område som »strukturelle metaforer«. De taler om »the power of metaphor to create a reality rather than imply to give us a way of conceptualizing a preexisting reality.« (Ibid:144).

Ole Togeby (1993) beskriver strukturelle metaforers rolle ved nyskabelser som situationer, hvor »afsenderen vil omstrukturere hele den opfattelse af verden, som ligger i de gængse ord for beskrivelse«. Metaforer betyder, at vi ændrer opfattelse af tingene, men betyder ikke nødvendigvis en ændring af tingene selv. Det vigtige kan være, at vi ændrer opfattelse af, hvilke problemer vi har i vores omgang med tingene. Togeby citerer her den gamle græske filosof Epiktet for en klar bevidsthed om sprogets (og dermed metaforenes) fundamentale betydning for vores ændring af problemopfattelse: »Det er ikke tingene, der er et problem for os, det er vores opfattelse af tingene.« (Ibid:305).

Et eksempel på en metafor, som fik stor politisk-videnskabelig betydning: »Den kolde krig« Schön giver et godt eksempel på en tilfældig, men meget betydningsfuld metafordannelse for hele det politiske og videnskabelige liv i 1940'erne og 1950'erne.

Den amerikanske journalist Walter Lippmann benyttede i 1948 første gang udtrykket »den kolde krig« om den nye internationale situation mellem de nye supermagter USA og Sovjetunionen efter 2. Verdenskrigs afslutning.

Denne nye metafor blev hurtigt accepteret både som et frugtbart politisk og videnskabeligt begreb, fordi det gav en øget indsigt i den nye situation. Rent sprogligt er den nye metafor »den kolde krig« skabt ved at bruge et gammelt begreb »krig« på den nye situation ved krigens afslutning og fredens komme. Ved at danne et nyt begreb og lade være med at betegne den nye tilstand »fred«, som er det modsatte af krig, men »en kold krig«, fik han sagt, at den nye tilstand på en gang var anderledes end krig og alligevel lignede den krig, der lige var afsluttet. I det nye begreb lå, at man ikke havde

opnået en rigtig fred, krigen fortsatte så at sige blot med et andet ansigt. Man var i en vis forstand havnet i en situation, hvor man både havde krig og fred. Det kunne man frugtbart beskrive ved at bruge en ny metafor, »den kolde krig«.

Videnskabeligt var den nye metafor frugtbar, fordi den på en gang kunne give anledning til både at lede efter fællestræk ved den »kolde« krig og den tidligere fase med »varm«, rigtig krig og samtidig søge efter interessante forskelle mellem »varm« og »kold« krig.

Den nye metafor borgerløn ligner begrebet »den kolde krig« på den måde, at borgerløn på samme måde som »den kolde krig« forsøger at overkomme det dualistiske sprog – krig/fred og aktiv/passiv. Borgerløn er ikke passiv på samme måde som den passive arbejdsmarkedspolitik (den bryder den tvungne passivitet), men den er heller ikke aktiv på samme måde som den aktive arbejdsmarkedspolitik (det er ikke en tvungen aktivitet).

Metaforer og fortællinger

Schön mener, at det især er igennem fortællinger af historier, at man opdager og bliver bevidst om den ubevidste forståelsesramme, man har. Her skelner han mellem overflademetaphorer (»surface metaphors«) og dybdemetaphorer (»deep metaphors«), som er karakteriseret ved at have en central placering i disse historier. »Given a problem-setting story, we must construct the deep metaphor which is generative of it« (Schön 1994:149).

Vi har et helhedsbillede, en grundmetafor og slutter fra helhed til delene ved at skabe undermetaforer. Når vi f.eks. opfatter samfundet som en maskine forsøger vi at parallelisere maskinens funktioner og enkeltdele med samfundsmæssige processer og opbygninger. Maskinmetaforen fører til brændselsmetaforen osv.

Forskellige typer af metaforer

Økonomerne Arjo Klamer og Thomas C. Leonard (1994) har lavet en nyttig skelnen mellem forskellige typer af metaforer. En almindelig type er det, de kalder pædagogiske metaforer.

»Effective pedagogical metaphors typically provide mental images in our mind's eye with which

the audience can visualize an otherwise complicated concept.« (Ibid:31). Pædagogiske metaforer er som regel visuelle og skaber mentale billeder. Et eksempel er f.eks. det cirkulære strømndiagram, som bruges til at vise sammenhængen i det økonomiske system, eller det fysiske billede af galakserne opfattet som prikker på overfladen af en ballon, der bliver pustet op.

En anden type metaforer kaldes heuristiske metaforer. »Serve to catalyze our thinking, helping to approach a phenomenon in a novel way.« (Ibid:32). I modsætning til den pædagogiske metafor er den heuristiske metafor kun begyndelsen til en række spørgsmål og giver som regel anledning til en helt ny synsvinkel og teoridannelse på et område. Klamer og Leonard nævner begrebet »human capital« som eksempel på en heuristisk økonomisk metafor eller »work is a power struggle« som en heuristisk sociologisk metafor.

Endelig taler de om konstitutive metaforer, som er »those necessary conceptual schemes through which we interpret a world that is either unknowable or at least unknown.« Som eksempel nævnes Stephen Peppers (1942) fire verdenshypoteser – organisme, mekanisme, formisme og kontekstualisme – hvor den mekanistiske opfattelse af økonomien som en maskine er et eksempel. De konstitutive metaforer kan også kaldes grundmetaforer (»root metaphors«).

Grundmetaforer i samfundsvidenskaben

Den amerikanske sociolog R. H. Brown (1977) er en anden af de forholdsvis få samfundsforskere, der har skelnet mellem forskellige former for anvendelse af metaforer i relation til samfundsvidenskaben: 1. Som illustrative redskaber. 2. Som modeller og 3. Som paradigmer eller hvad han kalder »root metaphor«.

Denne skelnen svarer helt til Klamers og Leonards og kan også betragtes som tre lag i metafordannelsen. Alle metaforer har illustrative egenskaber. Det er essensen i selve metaforen. Derudover bruges metaforen bevidst i videnskaben som en model, dvs. der er til en metafor knyttet andre delmetaforer og en egentlig bevidst teoriskabelse. Endelig findes der i samfundsvidenskaben nogle grundmetaforer (»root metaphors«).

Brown skelner f.eks. mellem fem »root metaphors« i sociologien, nemlig samfundet opfattet som henholdsvis: 1. En maskine eller 2. En organisme og den sociale adfærd set som 3. Sprog. 4. Drama eller 5. Et spil.

Sociologen Gareth Morgan er en anden samfundsforsker, som specielt har arbejdet med metaforbegrebets rolle i samfundsvidenskaben generelt og specielt i organisationssociologien (1980 og 1997).

Set i forhold til Browns fem grundmetaforer for opfattelse af samfundet, har Morgan foreslået otte »root«metaforer specielt for organisationer. Men de kunne glimrende overføres til hele samfundet: Organisationer kan ifølge Morgan opfattes som: 1. Maskiner. 2. Organismer. 3. Hjerner. 4. Kulturer. 5. Politiske systemer. 6. Psykiske fængsler. 7. Strømme og transformationer. 8. Instrumenter for dominans.

Der kunne uden tvivl findes flere andre. De angiver kun en typologi, som Morgan mener er den mest repræsentative for en særlig del af sociologien, nemlig organisationssociologien. Denne opdeling kan naturligvis ikke uden videre siges at dække andre samfundsvidenskabelige discipliner, selvom man kan spore et vist sammenfald mellem grundmetaforer i alle discipliner, som påpeget af Brown.

Et eksempel på grundmetaforers betydning: Samfundet set som forskellige familietyper

George Lakoff (1996) har foretaget en dybtgående analyse af amerikansk politiks moralske dybdemetaforer, hvor han forsøger at forstå modsætningen mellem konservative og liberale ud fra forskellige familietyper inden for grundmetaforen »samfundet opfattet som en familie«.

Konservatisme og liberalisme kan ses som sammenhængende ideologier, hvis sammenhængskraft er skabt af et helt hierarki af moralske metaforer. Ifølge Lakoff hænger sprog og moral tæt sammen. »I am interested not in what morality should be, but in how our very notions of what is moral are built into our unconscious conceptual systems«. Derfor sætter han sig den empiriske forskningsopgave at konstruere »a model of unconscious political worldviews« (ibid:37).

Liberale og konservative er på det grundlæggende sproglige plan enige om at se samfundet ud fra familien, at argumentere politisk ud fra grundlæggende moralske metaforer, der har deres grundlag i familien. »The link between family-based morality and politics comes from one of the most common ways we have of conceptualizing what a nation is, namely, as a family«. Forskellen mellem det liberale og konservative verdensbillede stammer fra deres forskellige idealtyper af familieliv. »It is the common, unconscious, and automatic metaphor of the Nation-as-Family that produces contemporary conservatism from Strict Father morality and contemporary liberalism from Nurturant Parent morality.« (Ibid:13).

Det konservative politiske verdensbillede hænger sammen med billedet af den traditionelle kernefamilie med faderen som den primært ansvarlige, der autoritativt udstikker regler og kontrollerer, at de overholdes, og hvor moderen tager sig af hjemmet. Børnene må respektere og adlyde forældrene, og opdragelsen bygger på opbyggelsen af en karakter med selvdisciplin og selvforsørgelse. Kærlighed og omsorg er også en del af familien, men kan aldrig anfægte den faderlige autoritet.

Heroverfor står et liberalt verdensbillede, der hænger sammen med billedet af en familie med højere grad af lighed mellem forældrene. Her er gensidighed, respekt, kommunikation og omsorg mellem forældre og børn central i opdragelsen. Faderautoriteten er ikke ubetinget. Lydighed kommer af kærlighed og ikke af frygt for straf.

Forskellen mellem konservative og liberale har for Lakoff sammenhæng med den forskellige vægtlægning af de forskellige moralske dybdemetaforer, man finder i de to idealtypiske familier: Moral som lydighed og moral som styrke og orden står over for opfattelser af moral som empati og moral som omsorg. Lakoff sammenfatter sin konklusion således:

»Strict Father morality assign highest priority to such things as moral strength (the self-control and self-discipline to stand up to external and internal evils), respect for and obedience to authority, the setting and following of strict guidelines and behavioral norms, and so on. Moral self-interest says that everyone is free to pursue their self-interest, the overall self-interests of all will be maximized. In conservatism, the pursuit of self-interest is seen as a way of using self-discipline to achieve self-reliance.

Nurturant Parent morality has a different set of priorities. Moral nurturance require empathy for others and helping of those who need help. To help others, one must take care of oneself and nurture social ties. And one must be happy and fulfilled in oneself, or one will have little empathy for others. The moral pursuit of self-interest only makes sense within these priorities.

The moral principles that have priority in each model appear in the other model, but with lesser priorities.« (Ibid:35)

Lakoff gør opmærksom på, at modellerne naturligvis er idealtyper, og at man i det virkelige liv ser eksempler på kombinationer f.eks. både moderate konservative og moderate liberale typer.

Lakoff, som selv erklærer sig som liberal, mener, at konservative er meget mere bevidste om brugen af moralske familiemetaforer end liberale. Derfor er undertitlen på hans bog også: »What Conservatives Know That Liberals Don't«.

Den liberale politiske diskurs har historisk haft det handicap, at den kommer fra oplysningstraditionen og ofte bruger et rationelt, neutralt sprogbrug. »Most liberals assume that metaphors are just matters of words and rhetorics, or that they cloud the issues, or that metaphors are the stuff of Orwellian language« (ibid:387). Men hvis liberale skal konkurrere med konservative, bliver de ifølge Lakoff nødt til mere bevidst at skabe en moralsk diskurs byggende på metaforer, der er anderledes end de konservatives.

Metaforernes »fængslende« og »frigørende« funktioner– samfundsmæssigt set

Gareth Morgans interesse for metaforers betydning for samfundsvidenskaben udsprang af en følelse af, at organisationssociologien havde været »im- prisoned by its metaphors« (Morgan 1980).

Ubevidst havde mange forskere inden for disciplinen organisationssociologi været fanget i grundopfattelser af organisationer (»taken for granted«), der især var knyttet til opfattelsen af organisationer enten som »maskiner« eller »organismer«. Det lægger nogle rammer for den måde, man ser verden på, hvilke problemer og løsninger man anser for naturlige og mulige.

Generelt mente han, at organisationssociologien især havde været »fængslet« af metaforer, der var udviklet inden for det funktionalistiske paradigme i samfundsvidenskaben, en opfattelse, hvor man

tror på muligheden for en objektiv og værdifri samfundsvidenskab, og hvor opgaven primært er at forstå samfundet og skabe værdifuld empirisk viden.

Bevidstgørelsesprocessen omkring metafordannelsens betydning var for Morgan en frigørelsesproces, forskningsmæssigt og praktisk. Det gav ham »a method for exploring the multidimensional nature of organization« (Morgan 1993:285). Metaforer kan både bruges til at fastholde mennesker i nogle organisationsformer og få dem til at udvikle nye organisationsformer. Han taler derfor både om at være »trapped« i bestemte handlinger, og om at »think and act in new ways.«

Han siger, at han egentlig betragter begrebet »organisation«, som et produkt af »den mekaniske tidsalder«. For ham er vi på vej ind i en ny tidsalder og samfundsform, hvor nye organisations- og videnskabsprincipper er nødvendige. Derfor skal hans udvikling af nye metaforer ses i et praktisk organisationsudviklings-perspektiv. Han ender derfor sin bog med at sige »We organize as we imaginize, and it is always possible to imaginize in new ways« (Morgan 1997:377).

Vi kan skabe vores organisationer efter vores fantasi og forestillingskraft. Det er et særtræk ved mennesket. Mennesker er i modsætning til dyrene i stand til at ændre opfattelse af sig selv og omgivelserne, hvorfor dets organisationsformer, samfundsdannelse ikke er noget givet, men »konstrueret«, en konstruktionsproces, der til stadighed foregår.

Morgan har i en efterfølgende bog »Imaginization. The art of Creative Management« (1993) udviklet dette perspektiv og skabt det nye ord »imaginization«, en udvikling af fantasien og indbildningskraften, der skaber nye fælles forståelser (»new shared understandings«). Hvor der i den mekaniske tidsalder var brug for organisationer og organisationsdannelse, befinder vi os efter Morgan nu i en proces af »self-organization« med nye organisationsopfattelser.

»Imaginization« er den proces, hvor nye forestillinger, indsigter og forståelser er med til at skabe nye organisationsformer. Det kan ske på mange måder og er ikke uden videre nemt, fordi der er mange barrierer imod nytænkning, blandt andet magtstrukturer og de mentale fængsler, man har bragt sig selv i. Man er »trapped by the image we hold of ourselves«. Men som han siger, »if one can look in the mirror and see oneself in a new way, the mirror can become a »window««. Og hvis

denne proces breder sig til mange, vil der på et eller andet tidspunkt ske en kvalitativ ændring og en ny fælles forståelse vil være dannet, som kan udmønte sig i nye organisationsformer.

Forandringsprocesser starter ifølge Morgan især med enkeltindviders ændrede opfattelse af sig selv: »If we see things in old ways, it's very difficult to act in new ways« (ibid:6).

Tanker og handlinger hænger sammen. Til en start skal virkeligheden være tænkt anderledes, før den praktisk kan blive anderledes. Dog spreder nye tanker og idéer sig især igennem praksis og handlinger. De nye forestillinger skal så at sige leves, demonstreres, før de rigtig får kraft. Morgan taler her om »lived metaphor« eller »action-based metaphors that both symbolize and »live« desired changes« (ibid:241).

Borgerløn som en frigørende metafor i forhold til de dominerende samfundsmæssige metaforer

Borgerløn kan siges både at være en pædagogisk og en heuristisk metafor. Den fungerer som pædagogisk metafor ved konkret at give et billede af, hvorledes man kan ændre eller rationalisere tilskuds- og overførselsindkomssystemet.

Men det har også heuristiske dimensioner ved at rejse en række nye generelle spørgsmål. Det nye begreb blander noget sammen, som ellers ikke hører sammen i den traditionelle opfattelse af sammenhængen mellem økonomi og politik. Løn er et økonomisk begreb og har noget med marked at gøre, hvorimod borger har noget med demokrati at gøre. Med det nye begreb borgerløn foreslår man, at man ikke kun skal have en markedsløns, men også en løn der ikke er bestemt af markedet, men politisk bestemt.

Med en ny metafor giver man en ny billedlig beskrivelse af en ting eller et forhold. Man lægger op til at se verden på en ny måde. Metaforer kan derfor siges at være perspektiv- eller visionsskabende. De viser ud over eller hen til en anden opfattelse af virkeligheden end den aktuelt eksisterende.

Borgerlønsbegrebet er altså ikke kun en konkret metafor, men kan også ses som tegn på en ny og ændret opfattelse og balance mellem stat, marked og civilt samfund. Det bygger på en opfattelse,

der går ind for at erstatte markedsmetaforen med en medborgerskabs-metafor som den dominerende forståelses indgang til samfundet.

Den nye borgerløns-metafor er dermed med til at ændre det samfundsmæssige økonomisk-politiske normalitetsbegreb. Alle er normale og lige i forhold til det at være sikret en borgerløn. Man forlader de gamle begreber: overførselsindkomst, understøttelse, bistand, orlov, kompensation, erstatning, forsørgelse, der alle har noget afledt, noget unormalt, noget mindre værdigt som bibetydning i forhold til det normale lønarbejde.

Borgerløns- metaforen kan derfor ses som frigørende i forhold til den dominerende lønarbejdsmetafor og den grundlæggende markedsmetafor. Borgerløn afskaffer ikke lønarbejdet, men relativiserer det ved at fratage det dets nuværende dominerende normalitetsfunktion.

Som ny politisk-økonomisk metafor betyder borgerløn altså en ændring af nogle traditionelle opfattelser af økonomi og politik og sammenhængen mellem dem. I det følgende vil jeg vise, hvorledes borgerlønsmetaforen »passer« sammen med andre samfundsmæssige metaforer, og en af hovedteserne er, at borgerløn som ny metafor kan ses som »frigørende« i forhold til det traditionelle billede af det industrielle vækstsamfund og »passer« sammen med nye billeder (grundmetaforer) af samfundet.

Borgerløn opfattet som metonymi i stedet for metafor

Debatten om borgerløn har imidlertid vist, at borgerløn langt fra har en entydig betydning og ikke opfattes på samme måde af forskellige grupper. Det kan opfattes som en metafor, som beskrevet ovenfor. Men det kan også opfattes som en metonymi.

Sprogforskere skelner mellem metaforer og metonymier som to forskellige analogiske udtryksformer, der har helt forskellige karakteristika. Begge bygger på, hvorledes sproget skaber mening ved at henvise til noget andet.

I metaforen ligger en påstand om identitet mellem A og B, hvor konnotationer og følelser, der er knyttet til A bliver overført til B. Der skabes derved koblinger og ligheder mellem forskellige kontekster, og man bliver i stand til at se verden på en ny måde.

I metonymien er det anderledes. Her slutter man fra A til B, hvor A er defineret som en del af B. Her slutter man fra en del til helheden, fra en del af konteksten til resten af konteksten eller til en anden del af konteksten.

Man kan sige, at mens man i metaforen associerer fra en kontekst til en anden kontekst, hvorfor man kan sige, at en metafor skaber ny mening ved at sammenkoble kontekster, knytter metonymien derimod kun ting sammen, som gennem konvention hører til den samme kontekst. (Heradstviet og Bjørge 1988:73).

Sprogforskere (Cramer m.fl. 1996) forbinder metaforen med navneombytning, idet man taler om »at overføre betydning fra kildeområdet til målområdet.« (ibid:95), mens metonymien forbindes med navneforskydning, hvor der henvises »til andre, simplere ting og forhold fra samme beskrevne situation som i tid, rum (og kategori) er tæt forbundet med det der skal henvises til.«(Ibid:96).

Det betyder, at metonymier har tendens til at reducere verden, at man med metonymier let kommer til at foretage nogle falske slutninger om verden, at slutte ud fra et enkelt tilfælde til helheden. Der ligger en metonymisk tendens i alle nyheder, en begivenhed bliver fortolket som udtryk for en generel tendens i virkeligheden. Derimod ligger der en tendens til noget perspektiv- og visionsskabende i metaforen, fordi man her bliver præsenteret for nye muligheder.

Den amerikanske politolog Robert Paine (Paine 1981) har givet et godt eksempel fra den franske historie på, hvorledes det samme ord eller symbol af forskellige aktører kan bruges henholdsvis som en metafor og som en metonymi alt efter konteksten:

»Consider two possible meanings of »the Bastille« as an example of change in key symbols: in certain circumstances (say, bourbon) the Bastille is a metonym of the political constitution in the way that »the crown« is in a monarchy, but in other circumstances (say, Jacobin) it is a metaphor of arbitrary and illegitimate rule. In other words, the Bastille is metaphor or metonym dependent on

whether one is defending or storming it – and the lesson is one made earlier: how political meaning is dependent on context, and sensitivity of rhetoric to context.« (Ibid:195-96).

Paine mener, at man kan se en tendens til, at metonymier underbygger den etablerede orden, mens metaforen i langt højere grad benyttes til at pege på en alternativ orden. Derfor kan man se en klar tendens til, at politikere, der ønsker at ændre verden og få magt bruger metaforer for at åbne verden, mens politikere, der forsvarer magten, benytter metonymier for at lukke andre ude.

I debatten om borgerløn kan der spores en tydelig tendens til at modstanderne forsøger at forbinde begrebet med en række negative ting i det bestående system. Det er udtryk for tvangsmæssig »passivitet«, »at man bliver skubbet ude«, at »der ikke bliver stillet krav«, hvorfor det er »uværdigt«. Fra nogle negative enkelttræk i det bestående system, der kan minde om borgerløn, sluttes til en ny helhed, der stemples som dårlig.

Heroverfor definerer tilhængerne borgerlønsbegrebet metaforisk, som ovenfor beskrevet. Borgerløn betyder et ændret normalitetsbegreb omkring arbejde. Lønbegrebet bliver knyttet an til en nyudvikling af en medborger- rettighed og til udviklingen af det civile samfund samt bæredygtig udvikling. Det betyder, at der her bliver skabt en ny mening og et nyt perspektiv igennem nye koblinger mellem økonomi, politik og det sociale.

III: Samfundsteorier og fortællinger

Den narrative vending

Som tidligere nævnt hører fortællinger til en af de grundlæggende træk ved sproget og dets påvirkning af mennesker i McCloskeys retoriske firkant. Indledningsvis nævnte jeg, at der i synet på sproget i dette århundrede var sket tre store vendinger, en sproglig, en fortolkende og en retorisk vending. Man kunne tilføje en fjerde og tale om en narrativ vending, hvilket henviser til en erkendelse af fortællingens grundlæggende betydning for sproget og vores tilværelse generelt.

Forbindelsen til de tre tidligere vendinger synes klar. Litteraturteoretikeren Jørgen Holmgaard taler således om en »narrative turn« (1998:154) og ser sammenhængen således: »Et næsten forbløffende

sammenfald mellem hvornår interesserne for narrativitet, retorik og metafor satte sig igennem i århundredets teoretiske litteratur.« (Ibid:180) Ligesom man kan tale om et retorisk perspektiv, kan man tale om et sammenhængende narrativt perspektiv i sproget.

At se alle samfundsteorier som værende udtryk for forskellige typer af fortællinger er ikke udbredt i samfundsvidenskaben. Alligevel kan man netop i de senere år spore en klar bevidsthed om sammenhængen mellem de store klassiske samfundsteorier og fortællingen om det moderne samfund.

Som Peter Gundelach, Nils Mortensen og Jens Chr. Tonboe udtrykte det i den første større sociologiske lærebog: »Den klassiske sociologis projekt var at forstå de moderne samfund, dvs. samfund, hvor kapitalisme, industrialisme, demokrati og rationel tænkning optrådte samtidigt og forstærkede og kom- pletterede hinanden.« (Gundelach m.fl. 1990:14). Alle klassikerne fortalte forskellige fortællinger om det moderne samfunds gennembrud og konsekvenser.

Det karakteristiske ved nutiden er, at der på en række områder er sket afgørende ændringer i de faktorer, som skabte og var drivkraften i det moderne samfund. »Industrialismens, kapitalismens, byernes og demokratiernes problemer kan ikke analyseres på samme måde som de første faser af disse institutioners udvikling.« (Ibid:18). Derfor tales der også om at »det moderne, industrielle paradigme synes at nærme sig sine grænser« (ibid:19). Der er behov for nye teorier og store fortællinger.

Fortællinger og livsform

Synet på sproget og videnskabelige teorier som udtryk for fortællinger har som sagt især vundet tilslutning i litteraturvidenskaben, men har også fået en kraftig opblomstring i teologien. I Danmark repræsenteret ved teologer som Johannes Sløk (1985), Peter Kemp (1996) og Svend Bjerg (1984). Her har interessen naturligvis især været en bestemmelse af kristendommen som en fortælling, den store grundfortælling i tilværelsen.

Narratologi betyder læren om et værks eller teksts handlingsstruktur. Man kan se fortællingsbegrebet som en fundamental sproglig kategori. Sløk taler om fortællinger som

sproghandlinger med en såkaldt performativ funktion. I modsætning til konstative udsagn skal de »modtages og fungere for overhovedet at være et performativ.« (Ibid:47). Nogle vil sætte et skarpt skel mellem hverdagssprogets performativer og sprogpil og den videnskabelige undersøgelses påstande. Men man kan også se ligheder, idet alle påstande kan siges at have et performativt element.

Der skelnes ofte mellem fiktive fortællinger og fortællinger om noget faktisk (historiske fortællinger). Men som sprogform må man sige, at alle fortællinger er karakteriseret ved at være en fiktion i forhold til livsverdenen. Forholdet mellem fiktion og fakticitet er altså mere kompliceret, fordi der i alle fortællinger om faktiske forløb vil ligge elementer af fiktion. Og omvendt er det karakteristisk ved netop fortællinger, at de virker i den faktiske historie ved at danne (bevidst eller ubevidst) forståelsesramme for de agerende aktører.

Det er især teologer, der har været optaget af sammenfiltringen af det enkelte menneskes eksistentielle livsfortælling og de store fortællinger (kristendommen). Men argumentationen kan overføres til det samfundsmæssige område.

Man kan sige, at vi fødes ind i nogle samfundsmæssige fortællinger, som vi ikke umiddelbart er med til at skabe. Men at vi samtidig gives en vis mulighed for at forholde os til disse fortællinger, igennem tilslutning, modificering eller forkastelse. Vores liv og gerninger er konkrete udtryk for hvilke fortællinger, vi er med til at fortælle. Sløk udtrykker det således: »Men før man kan fortælle fortællingen, fortæller fortællingen sig selv i eksistensens eget løb. Eksistensen forløber jo i lutter forståethed, er således allerede sproglig, inden den derpå fortælles, eller når jeg eksisterer, fortæller jeg successivt min egen historie ved at leve den.« (Sløk 1985:68).

Fortællingers imaginære funktioner

Alle fortællinger påvirker menneskers forestillingsevne. Meningen med fortællingen er, at den skal bevæge den, den bliver fortalt for. Den skal skabe en eller anden form for identitet. Når man hører en fortælling bliver man stillet over for spørgsmålet, hvilken betydning den har for en. Enten lader man sig bevæge af fortællingen, bliver belært om ens identitet og rolle, eller også afviser man fortællingen.

Man kan i den forstand netop se fortællinger som et retorisk element i sproget selv. Meningen med fortællinger er, at de kan og skal gøre noget ved mennesker. Fortællinger får en fortællekraft ved at blive troet på. De skaber en kollektiv identitet.

Fortællinger er centrale for mennesker, fordi de er identitetskabende og skaber eller tildeler forskellige aktører en rolle. De skaber en forbindelse til fortiden, giver en identitet i nutiden og skaber en forståelseshorisont med nogle muligheder for fremtiden.

Men lægger en sådan opfattelse af fortællinger ikke op til, at det bliver svært at skelne mellem illusion og virkelighed, og skal fortællinger ikke forsøge at beskrive virkeligheden for at være videnskabelige og sande?

Nogle videnskabelige fortællinger (historiske undersøgelser) forsøger selvfølgelig at tegne et kort af virkeligheden, men en objektiv redegørelse for et faktisk historisk forløb findes selvfølgelig ikke. Den konstrueres altid ud fra et synspunkt. Det der sker i den historiske forskning kan siges at være, at man går fra en fortælling igennem den historiske forskning til en forhåbentlig mere nuanceret og kvalificeret fortælling. Nogen sand fortælling vil aldrig findes. Som Sløk paradoksalt udtrykker det: »Den sande fortælling er mangetydig, og dens hemmelighed er, at den derfor skal tydes. Fortællingen er ikke simpelthen til; den er først til i tilhøreren.« (Ibid:90).

Det centrale i fortællings-synsvinklen er altså ikke at opnå en passiv afspejling af virkeligheden. Den er urealistisk. Det er derimod at skabe et »fortællingens rum«, hvor man får mulighed for at forholde sig til fortællingerne og være med til at fortælle dem videre.

Svend Bjerg udtrykker det på den måde: »Kort sagt fungerer fortælle-fiktionen hverken som virkeligheds-rapport eller som virkeligheds-forfalskning, men den former et rum, hvori livsverdenen kommer til udtryk.« (Bjerg 1984:101). Igennem fortællingen gives der derimod mulighed for »at blive en del af fortællingens verden« (ibid:111) eller få »et klarsyn på virkeligheden« (ibid:118).

Der findes selvfølgelig også dårlige eller destruktive fortællinger. Når Jean-Francois Lyotard (1982) angreb og sagde farvel til »de store fortællinger«, var det, som Peter Kemp (1996) har gjort opmærksom på, nogle bestemte forvanskede opfattelser af, hvad fortællinger var, nemlig den hegelske og den positivistiske historiebetragtning. Men »hvis idéen om Den store Fortælling, der muliggør en hegelsk (og positivistisk) spekulation, havde været acceptabel, havde det været ude med den narrative filosofi... Afvisningen af den store Fortælling er ikke en afvisning af den narrative filosofi; tværtimod.« (Ibid:87).

Fortællingsanalyse som en del af den samfundsvidenskabelige tekst- og diskursanalyse

Man kan i alle tekster finde fortællinger, som er afgørende for de begreber, ord og sætninger, man anvender. Man kan sige, at der i alle tekster skjuler sig fortællinger, som styrer tekstens sprog og argumentation.

Derfor er fortællinger helt centrale for at forstå tekster (Kjerulf Petersen 1998). Man må først forstå helheden, før man kan forstå delene. Man må først forstå hvilken fortælling, der ligger i en tekst, før man rigtig kan forstå sætningerne. Det er fortællinger, som skaber sammenhæng og helhed i en forståelsesramme.

Alle fortællinger har en vis grundstruktur. De fortæller om et begivenhedsforløb med en begyndelse og afslutning og indeholder som regel en krise, vending med et plot og en pointe. De bliver altid fortalt ud fra en bestemt position og er derfor selektive. I en fortælling fortælles en historie om nogle aktører. En fortælling har nogle faser, en pointe og en slutning. Den fordeler skyld og ansvar, giver mening og mulighed for identifikation for aktørerne.

Et lille, men meget eksemplarisk eksempel på, hvorledes metaforer og fortællinger har afgørende betydning for økonomisk teoridannelse er foretaget af den amerikanske økonom Metin M. Cosgel (1996), der har vist hvorledes opfattelsen af entreprenørrollen i den økonomiske teoridannelse er bestemt af de mange ubevidste grundmetaforer og fortællinger, der ligger i de pågældende teorier: »Choices of metaphors and stories matter... Metaphors serve not only pedagogical and heuristic purposes but frame our thinking about economic phenomena, each constitutive metaphor producing a distinct interpretation of the role of the entrepreneur. Stories about the economy feature different

characters, each mode of narrative attributing a distinct relationship between the entrepreneur and other economic actors and the environment.« (Ibid: 72-73).

Således kommer Cosgel frem til, at »the mechanistic metaphor and the casting of character in certain narratives leave no role for the entrepreneur... Certain metaphors highlight entrepreneurial activities, whereas others hide them. Similarly, the entrepreneurial character has a significant role in some types of narratives but not in others.« (Ibid:58).

Når dette studie specielt fremhæves, skyldes det, at min afhandling kan ses som et parallelt studie, der påviser sammenhængen mellem borgerlønsmetaforen og en række grundmetaforer og fortællinger i samfundsvidenskaben.

Litteratur

Albertsen, Niels (1993) Byen, det sociale og retorikken. En retorisk rundtur i byens sociale rum IN Christa Lykke Christensen og Carsten Thau (red.) Omgang med tingene. Ti essays om tingenes tilstand. Århus: Aarhus Universitetsforlag:181-202.

Bjerg, Svend (1984) Den kristne grundfortælling. Studier over fortælling og teologi. 2. opl. Århus: Forlaget Aros.

Brown, R. H. (1977) A Poetic for Sociology. New York: Cambridge University Press.

Brown, R.H. (1987) Society as Text. Essays on Rhetoric, Reason, and Reality. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Cosgel, Metin M. (1996) Metaphors, Stories, and the Entrepreneur in Economics. History of Political Economy no. 1:58-76

Cramer, Jens m.fl. (1996) 699 Varme Termer. Leksikon til sprogkundskab. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Edmondson, Ricca (1984) *Rhetoric in Sociology*. London: The Macmillan Press LTD.

Gundelach, Peter, Nils Mortensen og Jens Chr. Tonboe (1990) *Sociologi under forandring*. Haslev: Gyldendal.

Hansen, Per Krogh & Jørgen Holmgaard (1998) *Billedsprog. Indledning* IN Per Krogh Hansen & Jørgen Holmgaard (red.) *Billedsprog*. Viborg: Medusa. Skrifter fra Center for Æstetik og Logik. Aalborg Universitet. Vol. 2.

Heradstviet, Daniel og Tore Bjørgo (1988) *Politisk kommunikation. Introduktion til semiotik og retorik*. København: Samfundslitteratur.

Holmgaard, Jørgen (1998) *Teoriens topik*. Viborg: Medusa. Skrifter fra Center for Æstetik og Logik, Aalborg Universitet Vol. 4.

Jørgensen, Charlotte og Merete Onsberg (1993) *Praktisk argumentation*. 1. udg. 4. opl. Viby J: Teknisk Forlag A/S.

Kemp, Peter (1996) *Tid og fortælling. Introduktion til Paul Ricoeur*. Århus: Aarhus Universitets forlag.

Klamer, Arjo and Thomas C. Leonard (1994) *So what's an economic metaphor?* IN Philip Mirowski (Ed.) *Natural images in economic thought. »Market read in tooth and claw«*. Cambridge, New York and Melbourne: Cambridge University Press:20-51.

Lakoff, Georg & Mark Johnson (1980) *Metaphors We Live by*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Lakoff, Georg (1987) *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Lakoff, George (1995) *Metaphor, Morality, and Politics or Why Conservatives Have Left Liberals in the Dust*. *Social Research* vol. 62 no. 2. og <http://www.wvcd.org/issues/La-koff.htm>

Lakoff, George (1996) *Moral Politics. What Conservatives Know That Liberals Don't*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Larsen, Erik Vive (1992) *Metaforer og kognition*, *Philosophia* nr. 3-4:145-156.

Lundquist, Lita (1995) *Metaforer i fagsprog – det epistemiske optimum* IN Peder Skyum Nielsen (red.) *Sprogets funktion og æstetik*: København: G.E.C. Gad: 39-53.

Liotard, Jean-Francois (1982) *Viden og det postmoderne samfund*. Århus: Sjakalen.

McCloskey, Donald N (1986) *The Rhetoric of Economics*. Sussex: Harvester Press.

McCloskey, Donald N. (1990) *If You're So Smart. The Narrative of Economic Expertise*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

McCloskey, Donald N. (1994) *Knowledge and Persuasion in economics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Morgan, Gareth (1980) *Paradigms, Metaphors and Puzzle-Solving in organization Theory*. *Administrative Science Quarterly*, 25: 605-622.

Morgan, Gareth (1993) *Imaginization. The art of Creative Management*. London: Sage Publications.

Morgan, Gareth (1997) *Images of Organization*. 2nd. ed. London: Sage Publications.

Paine, Robert (1981) *The Political Uses of Metaphor and Metonym: An Exploratory Statement* IN Robert Paine (Ed.) *Politically Speaking. Cross-Cultural Studies of Rhetoric*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues:187-200.

Pepper, Stephen C. (1942) *World Hypotheses. A Study in Evidence*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Schön, Donald A. (1963) *Displacement of Concepts*. London: Tavistock.

Schön, Donald A. (1994) *Generative Metaphor: A perspective on problem-setting in social policy* IN *Metaphor and Thought*, (Ed.) by Andrew Ortony. Second Edition repr. Melbourne: Cambridge University Press:137-163.

Sløk, Johannes (1985) *Da Gud fortalte en historie*. Århus: Centrum.

Stone, Deborah A. (1988) *Policy Paradox and Political Reason*. Harper Collins Publisher.

Togeby, O. (1993) *Praxt I-II*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.